

Szymon Czwarno

(Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie)

ARCHIWALIA PROWENIENCJI PRYWATNEJ W ZASOBIE ARCHIWUM IPN. ZARYS PROBLEMATYKI

Zasób archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu utożsamiany jest niemal wyłącznie z aktami organów bezpieczeństwa państwa, podczas gdy jego ważną część stanowią także archiwa i zbiory osób fizycznych. Przez blisko 20 lat swojej działalności Instytut zgromadził archiwalia prywatne o wyraźnie ukształtowanym profilu. W niniejszym artykule omówiono podstawowe kwestie związane z gromadzeniem i opracowaniem tych materiałów oraz wskazano cechy charakterystyczne tej części zasobu Archiwum IPN¹.

Omówienie powyższych zagadnień wymaga kilku uwag wstępnych dotyczących terminów użytych w tekście. Pojęciem o podstawowym znaczeniu jest „archiwum osobiste”, odnoszące się do zespołu, którego twórcą jest osoba fizyczna. Jest ono zatem pokrewne ze zdefiniowanym w *Polskim słowniku archiwalnym* terminem „spuścizna archiwalna”². Jeżeli istotną lub liczną częścią składową zespołu proveniencji prywatnej są materiały członków rodziny, wówczas razem z dokumentacją głównego aktotwórcy tworzą one archiwum rodzinne. Z kolei zbiór prywatny oznacza materiały zgromadzone przez osobę fizyczną pod określonym kątem widzenia³. Znajdujące się w zasobie AIPN materiały archiwalne proveniencji prywatnej będą też określane w tekście wspólnym mianem „archiwaliów prywatnych”. W artykule pominięto natomiast zespoły i zbiory prywatne, które w postaci kopii cyfrowych zostały pozyskane od innych instytucji w ramach współpracy archiwalnej⁴. Nie poruszono w nim także kwestii dokumentów

¹ Komórka organizacyjna pionu archiwalnego usytuowana w centralnych strukturach IPN (do 2016 r. funkcjonowała pod nazwą „Biuro Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów”). Pion archiwalny IPN tworzą także archiwa oddziałowe oraz wydziały archiwalne w delegaturach.

² *Polski słownik archiwalny*, red. W. Maciejewska, Warszawa 1974, s. 78.

³ *Ibidem*, s. 90–91.

⁴ Zapoczątkowana ponad 10 lat temu współpraca archiwalna z instytucjami zagranicznymi i polonijnymi realizowana jest na podstawie umów dwustronnych obejmujących różnorodny zakres i formy

prywatnych stanowiących załączniki do akt organów bezpieczeństwa państwa i wymiaru sprawiedliwości oraz zgromadzonych przez byłą Główną Komisję Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w związku z prowadzonymi przez nią sprawami, jak również materiałów ze Zbioru wyjaśnień, sprostowań i uzupełnień⁵, przekazanych do zasobu IPN. Powyższe archiwalia zostały zgromadzone, uporządkowane i zewidencjonowane przez inne podmioty w oparciu o obowiązujące w nich standardy bądź są ściśle związane z dokumentacją typowo urzędową, opracowywaną według odrębnych zasad. Status tych materiałów i okoliczności pozyskania do zasobu sytuują je zatem poza zakresem omawianego tematu.

Kluczowym zagadnieniem związanym z gromadzeniem archiwaliów prywatnych są ramy prawne regulujące ten obszar działalności IPN. Podstawę gromadzenia dokumentacji innej niż akta bezpośrednio związane z pracą aparatu represji stanowi art. 29 Ustawy z dnia 18 grudnia 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (DzU, 2018, poz. 2032 z późn. zm.). Zgodnie z pierwotnym brzmieniem tego artykułu do działalności archiwalnej IPN należało gromadzenie, przechowywanie, opracowywanie i udostępnianie dokumentów zbrodni, ukazujących fakty i okoliczności dotyczące losów Narodu Polskiego w latach 1939–1989 oraz informujące o poniesionych ofiarach i wyrządzonych szkodach⁶. Zapis ten był stosowany m.in. w odniesieniu do dokumentów osób prywatnych, których indywidualne losy wpisywały się w doświadczenia narodu w czasach II wojny światowej i PRL.

W wyniku nowelizacji ustawy o IPN z 2016 r. zakres chronologiczny okresu znajdującego się w przedmiotowym zainteresowaniu Instytutu uległ rozszerzeniu, obejmując nieuwzględnione wcześniej zbrodnie popełnione na osobach narodowości polskiej lub obywatelach polskich innych narodowości od rewolucji październikowej aż do wybuchu II wojny światowej⁷. Powyższa zmiana znalazła także wyraz w przepisach regulujących działalność archiwalną IPN. Artykuł 29 ust. 1 mówi obecnie o gromadzeniu dokumentów zbrodni z lat 1917–1990 oraz dokumentów ukazujących fakty i okoliczności dotyczące losów Narodu Polskiego w latach 1939–1990 i informujących o poniesionych ofiarach i wyrządzonych szkodach⁸. Z kolei ustęp 2 wprowadził możliwość gromadzenia

działań. Najczęściej uwzględniają one wymianę kopii cyfrowych materiałów archiwalnych, ewidencjonowanie zasobu, porządkowanie poszczególnych zespołów/zbiorów, a także wspólne przedsięwzięcia edukacyjne. Dotychczas IPN nawiązał współpracę m.in. z: Akademią Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Republiki Gruzji, archiwami obwodowymi w Chmielnickim, Odessie i Winnicy, Biblioteką Polską w Paryżu, Fundacją Kościuszkowską, Instytutem Józefa Piłsudskiego w Ameryce, Instytutem Pamięci Narodowej (Słowacja), Instytutem Ścigania Zbrodni Komunistycznych w Rumunii, Instytutem Yad Vashem, Komitetem Pamięci Narodowej (Węgry), Krajową Radą Badań Archiwów Securitate, Litewskim Archiwum Akt Specjalnych, Muzeum Holokaustu w Waszyngtonie, Muzeum Polskim w Rapperswilu, Polskim Instytutem Naukowym w Kanadzie, Służbą Bezpieczeństwa Ukrainy, Stowarzyszeniem Weteranów Armii Polskiej w Ameryce i Studium Polski Podziemnej w Londynie.

⁵ Prowadzony w związku z realizacją zapisu art. 35 b Ustawy z dnia 18 XII 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (DzU, 2018, poz. 2032 z późn. zm.).

⁶ Art. 29 Ustawy z dnia 18 XII 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (DzU, 1998, nr 155, poz. 1016).

⁷ Art. 1 ust. 1 pkt a Ustawy z dnia 18 XII 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (DzU, 2016, poz. 1575).

⁸ *Ibidem*, art. 29 ust. 1.

materiałów archiwalnych innych niż wskazane powyżej, w tym pochodzących od osób prywatnych⁹. W praktyce traktowany jest jako podstawa prawna przyjmowania do zasobu dokumentacji wytworzonej przez osoby fizyczne w latach 1917–1939.

Należy w tym miejscu przywołać jeszcze art. 68 ust. 1 ustawy o IPN¹⁰. Na podstawie tego przepisu przejściowego dotychczasowy zasób archiwalny byłej Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytutu Pamięci Narodowej oraz jej komisji okręgowych stał się zasobem archiwalnym Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. W przejętym wówczas przez IPN archiwum Głównej Komisji znajdowało się m.in. kilka zespołów i zbiorów proveniencji prywatnej.

Ściśle wyznaczone granice chronologiczne i zakres przedmiotowy okresu będącego w zainteresowaniu Instytutu mają decydujący wpływ na proces gromadzenia archiwaliów prywatnych. Ramy obejmujące dzieje całego narodu w okresie, gdy o jego losach decydowały oba totalitaryzmy i późniejsza dyktatura komunistyczna, ograniczają możliwość zastosowania kryteriów wartościowania odwołujących się do roli aktotwórcy w życiu politycznym, społecznym, gospodarczym, kulturalnym czy naukowym. Powszechny terror nazistowski i stalinowski oraz opresyjna polityka rządów powojennych obejmowały z różnym nasileniem wszystkie grupy społeczne. W tej sytuacji decydujące znaczenie ma ocena tego, na ile jego indywidualne losy odzwierciedlają doświadczenia ogólnonarodowe w tym szczególnym okresie historycznym¹¹. Z powyższej zasady wynika obecność w zasobie Archiwum IPN zarówno akt działacza politycznego więzionego w Auschwitz, jak i dokumentów mieszkanki Kujaw wysiedlonej z rodzinnej wsi włączonej w granice III Rzeszy. Oba przypadki są bowiem rozpatrywane w szerszym kontekście niemieckiej polityki okupacyjnej realizowanej na ziemiach polskich.

Określony w ustawie zakres nie sprowadza się wyłącznie do tematyki prześladowań ludności polskiej i poniesionych przez nią strat. Wiąże się z nim m.in. zagadnienie oporu społecznego wobec różnych ośrodków władzy realizujących represyjną politykę. Oprócz osób zaangażowanych w działalność konspiracyjną i opozycyjną przedmiotem zainteresowania Instytutu są także postacie, które współtworzyły system władzy. Przykładem mogą być przyjęte w 2017 r. materiały Jerzego Urbana¹².

Kryterium odwołujące się do związku między biografią aktotwórcy a losami narodu jest także stosowane na etapie selekcji dokumentacji. W tym przypadku ocenie podlega stopień, w jakim materiały obrazują losy danego aktotwórcy we wskazanym okresie. Uwzględniane są przy tym wszelkie dodatkowe dokumenty mogące mieć znaczenie dla badań biograficznych, włącznie z materiałami członków rodziny i osób obcych. Powoduje to, że ramy chronologiczne poszczególnych zespołów często wykraczają poza lata 1917–1990. Zasadnicza ich część, decydująca o znaczeniu całości materiałów, zawsze jest jednak osadzona w określonym ustawą przedziale czasowym. Oprócz wartości informacyjnej dokumentów oceniana jest również możliwość ich wykorzystania

⁹ *Ibidem*, art. 29 ust. 2.

¹⁰ Art. 68 ust. 1 Ustawy z dnia 18 XII 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (DzU, 1998, nr 155, poz. 1016).

¹¹ Materiały archiwalne, które nie mieszczą się w tych ramach, nie są przyjmowane do zasobu AIPN. Informacje o możliwości ich pozyskania są natomiast przekazywane archiwum państwowym, gromadzącym archiwalia prywatne o znacznie szerszym zakresie rzeczowym i chronologicznym.

¹² AIPN, 3583.

jako źródeł zastępczych dla niezachowanych lub niedostępnych materiałów innych aktotwórców. Kolejnym kryterium stosowanym podczas selekcji dokumentów jest ich niepowtarzalność, przy czym odnosi się ono niemal wyłącznie do wydawnictw okupacyjnych i emigracyjnych, materiałów drugiego obiegu, druków akcydensowych czy dokumentów życia społecznego, występujących dość licznie wśród archiwaliów prywatnych.

Nie bez znaczenia na kształt przejmowanych zespołów i zbiorów ma również selekcja dokonywana samodzielnie przez stronę przekazującą dokumentację. Spośród materiałów zachowanych po aktotwórcy wydzielane są często tylko dokumenty uznane za bezpośrednio odnoszące się do zagadnień będących w zainteresowaniu IPN, pozostałe zaś traktowane są jako nieposiadające wartości historycznej. W przypadku możliwości przeprowadzenia przez archiwistów IPN przeglądu całości materiałów typowane są do przejścia dodatkowe akta, które pozwalają na pełniejsze poznanie biografii i umieszczenie jej w nieco szerszym kontekście¹³.

Osobną kwestię stanowi gromadzenie muzealiów. Zazwyczaj zaliczają się do nich odznaki i odznaczenia wojskowe, nieśmiertelniki, przypinki, biżuteria oraz elementy ubioru (naszywki mundurowe, pasiak obozowy). W odniesieniu do tych przedmiotów przyjęto analogiczne kryteria wartościowania jak w przypadku dokumentacji. Oznacza to, że jeśli muzealia nie są integralną częścią dokumentacji aktowej, np. nieśmiertelnik przywiązany do książeczki wojskowej czy kępka włosów włożona między karty dziennika, lecz stanowią samoistną całość, wówczas oceniany jest ich związek z biografią aktotwórcy. Muzealia mające znaczenie dla udokumentowania losów aktotwórcy są przyjmowane razem z resztą archiwaliów.

Oparty na wskazanych podstawach prawnych i zasadach selekcji proces gromadzenia materiałów archiwalnych przez centralę IPN rozpoczął się w 2000 r. W przejętym przez ówczesne Biuro Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów zasobie byłej Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytutu Pamięci Narodowej znajdowało się m.in. osiem zespołów i zbiorów prywatnych. Były to materiały osób związanych z pracami Komisji oraz akta pozostałe po okupantach niemieckich, w tym zachowane w formie szczątkowej archiwum Arthura Greisera¹⁴. W następnych latach nabytki pozyskiwano już z zewnątrz, najczęściej w postaci darowizny, rzadziej jako depozyty lub w drodze zakupu. W tym ostatnim przypadku Instytut gromadził głównie fotografie dokumentujące okres okupacji niemieckiej na ziemiach polskich, zbrodnię katyńską i różne formy oporu społecznego w PRL. Część dokumentów pozyskano także podczas badań naukowych prowadzonych przez pracowników IPN, którzy starali się odszukać materiały osób znajdujących się w obszarze ich zainteresowań badawczych. W ten sposób trafił do zasobu m.in. jeden z najcenniejszych zespołów prywatnych: „Archiwum rodzinne Ewy i Jerzego Stolarskich”¹⁵. Niektóre materiały były też udostępnione Archiwum IPN w celu sporządzenia ich kopii cyfrowych i w takiej postaci zostały następnie przekazane do zasobu. Dotyczy to zarówno pojedynczych jednostek, jak i całych zespołów.

¹³ Nie jest to możliwe w przypadku licznych darowizn przekazanych anonimowo lub za pośrednictwem poczty.

¹⁴ AIPN GK, 63.

¹⁵ AIPN, 3543.

Gromadzenie materiałów prywatnych odbywa się bez odwołania do zasady pertynencji terytorialnej. W Archiwum IPN przechowywane są materiały wytworzone przez osoby fizyczne pochodzące z różnych części kraju, choć zdecydowaną większość stanowi jednak dokumentacja aktotwórców związanych z Mazowszem. Przypadki przekazania nabytków prywatnych z centrali do oddziałów IPN w oparciu o zasadę pertynencji należały do wyjątków i były uzasadnione dużym znaczeniem tych dokumentów dla danego regionu. Oprócz materiałów z Polski pozyskiwane są również nabytki z zagranicy, głównie od osób wywodzących się ze środowisk emigracyjnych z czasów II wojny światowej. Były to zazwyczaj materiały związane ze służbą w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie, często obejmujące także wcześniejszy okres okupacji sowieckiej na Kresach Wschodnich, pobyt na zesłaniu, a nawet dwudziestolecie międzywojenne. Niekiedy materiały przekazywali obcokrajowcy, którzy dysponowali dokumentami Polaków przebywających dawniej w ich kraju lub dokumentacją po swoich przodkach, pochodzącą głównie z czasów ich służby wojskowej na okupowanych ziemiach polskich.

Z pozyskiwaniem dokumentów z zagranicy wiąże się też początek ważnego projektu archiwalnego, zainicjowanego przez Sekcję Kształtowania i Ewidencjonowania Zasobu Archiwalnego, która odpowiedzialna jest za gromadzenie materiałów archiwalnych. Przejęcie w latach 2014–2015 dwóch dużych spuścizn po naukowcach – prof. Stanisławie Bóbr-Tylingo (Kanada)¹⁶ oraz prof. Annie Marii Cienciale (USA)¹⁷, realizacja centralnego projektu badawczego IPN poświęconego dziejom emigracji polskiej w latach 1939–1990, a także liczne sygnały o niszczeniu dokumentów pozostałych po emigrantach z tamtego okresu, zrodziły pomysł akcji mającej na celu zabezpieczenie archiwów prywatnych. Wstępne założenia projektu przewidywały przeprowadzenie kampanii informacyjnej skierowanej do szerokich kręgów polonijnych, uświadamiającej wartość archiwaliów prywatnych jako źródeł do historii Polski i życia emigracyjnego oraz wskazującej na możliwość przekazania ich do zasobu IPN. Jednocześnie nastąpił wyraźny wzrost zainteresowania archiwami osobistymi pozyskanymi dotychczas z obszaru Polski, co spowodowało zmianę formuły oczekującego jeszcze na wdrożenie projektu noszącego roboczą nazwę „Archiwa Polonijne”. Przygotowany początkowo z myślą o rodakach mieszkających poza granicami Polski, został rozszerzony także o mieszkańców naszego kraju. Inne założenia pozostały bez większych zmian. Projekt został ostatecznie uruchomiony w maju 2017 r. pod nazwą „Archiwum Pełne Pamięci”.

Zamierzając dotrzeć do jak największej grupy odbiorców, założono stronę internetową (archiwumpamieci.pl), przygotowano spoty emitowane w telewizyjnych kanałach tematycznych i wybranych miejscach publicznych w Warszawie. Pracownicy odpowiedzialni za realizację projektu byli też obecni na spotkaniach z udziałem środowisk kombatanckich i opozycyjnych. Okazją do promocji APP stały się konferencje i inne wydarzenia współorganizowane przez IPN, a także spotkania z Polonią przy okazji służbowych wyjazdów zagranicznych. Podobne działania podjęto w oddziałach i delegaturach Instytutu, które od początku włączyły się w realizację projektu. Starania te przelożyły się na wzrost liczby pozyskanych przez Archiwum IPN nabytków prywatnych, jaki nastąpił od czasu uruchomienia projektu.

¹⁶ AIPN, 3114.

¹⁷ AIPN, 3309 (zespół w trakcie opracowania).

CSIS

Center for Strategic & International Studies
Georgetown University • Washington DC

July 8, 1986

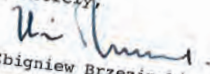
Dear Professor Cienciala:

I recently came across the enclosed item from a Polish pre-war newspaper, dated July 9, 1939. It is remarkable in how closely it anticipates the Molotov-Ribbentrop agreement concluded a month and a half later. To my knowledge, there was no previous leakage of that kind anywhere, and thus the enclosed strikes me as historically significant. I wonder if you agree with this analysis? If so, it might be worthwhile to have someone check the Chicago Tribune to see whether an article to that effect had indeed appeared sometime earlier [presumably in the early part of June or late May] and on what it was based.

Because of your interest in pre-war diplomacy, I thought I would share this item with you rather than Professor Wandycz. If it is of no interest to you, please let me know because someone else might be interested in pursuing this matter.

With best wishes,

Sincerely,

Zbigniew Brzezinski

Prof. Anna M. Cienciala
3045 Steven Drive
Lawrence, KS 66044

5 lipca 1988

NAPOLI - POSILLIPO

Droga Pani, tak oto funkcjonuje wstoska poczta: wróciłem do domu po moim "lafickim miesiecu" (czerevicy) i znalazłem na biurku Pani przesyłkę z 21 grudnia 1987.

Dziękuję bardzo za książkę Karlińskiego. W Szwajcarii wyszła ostatnio (po fran-
23s

Ed. Vincenzo Carcavallo - Napoli
Via S. Baldacchini, 29 - Tel. (081) 204694
Riproduzione vietata

cusku) książka o Crietu-
lewoj, jeszcze jej nie czyta-
łem, ale już Ciępska
jest o niej b. dobrego zda-
nia. Spetniajg się wiec
moje marzenia.

Ciesz się bardzo, że
wkrótce będę mógł prz-
czytać Pani książkę o
Becku.

Łgczg wielk serdecz-
nośc

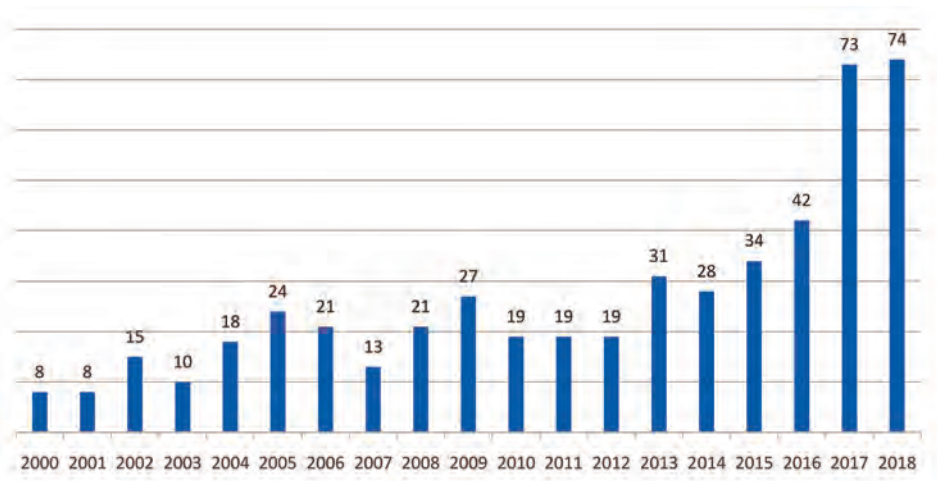
DA FOTOCOLOR KODAK EKTACHROME

*The Presidential Inaugural Committee
requests the honor of your presence
to attend and participate
in the
Inauguration of
Barack H. Obama
as President of the United States of America
and
Joseph R. Biden, Jr.
as Vice President of the United States of America
on Tuesday, the twentieth of January
two thousand and nine
in the City of Washington*

Przykładowe materiały ze spuścizny prof. Anny Marii Cieniały
przejętej w 2015 r. przez Archiwum IPN w Warszawie:
Anna M. Cieniało (1952), list Zbigniewa Brzezińskiego (1986),
list Gustawa Herlinga-Grudzińskiego (1988), Anna M. Cieniało (2008),
zaproszenie na inaugurację prezydentury Baracka H. Obamy (2009).
AIPN, 3309

Wykres 1. Liczba nabytków proveniencji prywatnej przekazanych do zasobu AIPN w latach 2000–2018

Źródło: Opracowanie własne.

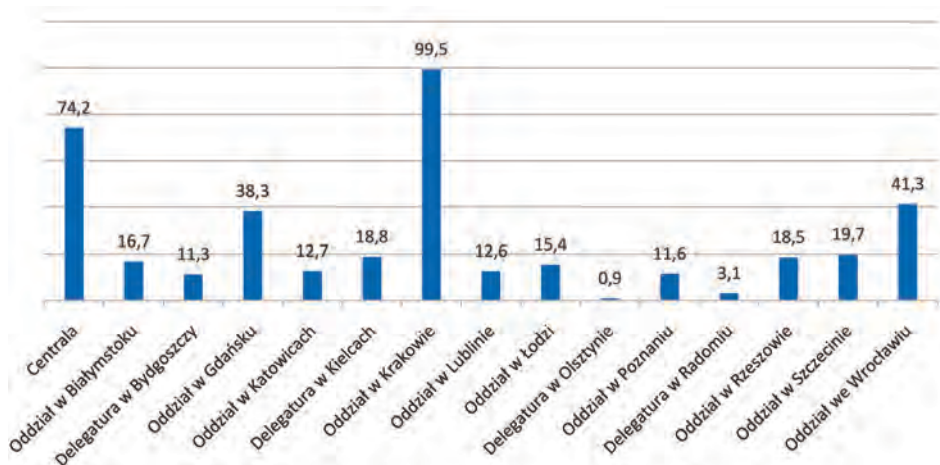
Materiały prywatne zgromadzone do tej pory w Archiwum IPN (stan na 31 grudnia 2018 r.) liczą 504 nabytki o łącznym rozmiarze 74,2 mb i liczbie jednostek archiwalnych wynoszącej 8509, przy czym około 12,5 proc. z nich pozyskano w postaci kopii cyfrowych. Całkowity metraż archiwaliów prywatnych przyjętych przez pion archiwalny IPN wynosi natomiast obecnie prawie 400 mb¹⁸.

Materiały prywatne przekazane dotychczas do Archiwum IPN można podzielić na trzy podstawowe grupy: zespoły, zbiory oraz pojedyncze dokumenty. Największą grupę pod względem metrażu stanowią zespoły. Składa się na nią kilkadziesiąt archiwów osobistych oraz kilka archiwów rodzinnych i spuścizn po naukowcach. Dominują wśród nich zespoły o budowie prostej. Zespoły prywatne mają zazwyczaj charakter zamknięty, natomiast ewentualne dopływy przekazywane są wkrótce po pierwszej partii materiałów. Archiwa osobiste i rodzinne charakteryzują się dużą niekompletnością. Zachowane są często w stanie fragmentarycznym lub tylko szczątkowym. W zespołach o lepszym stanie zachowania ubytki sprowadzają się zazwyczaj do braku dokumentacji z określonego obszaru aktywności, np. edukacji czy pracy zawodowej. Znacznie lepiej reprezentowane są natomiast materiały odzwierciedlające doświadczenia aktotwórców w okresie 1917–1990, co wynika z poruszonych wcześniej zasad selekcji dokumentacji na etapie gromadzenia. Na ogół pozwalają one ustalić formę i okres trwania represji, a w przypadku działalności konspiracyjnej lub opozycyjnej także przynależność do określonych struktur podziemnych i przybliżony czas zaangażowania w ich działalność. W spuściznach po naukowcach główną część stanowią prace i materiały związane

¹⁸ Z uwagi na to, że podane informacje odnoszą się do materiałów o różnym stanie uporządkowania, w tym nabytków jeszcze nieopracowanych, przytaczane w artykule dane dotyczące metrażu i liczby jednostek archiwalnych mają niekiedy charakter przybliżony.

z działalnością naukową i dydaktyczną aktotwórcy. O ile część naukowa jest zachowana w niemal kompletnej postaci i obrazuje główne kierunki zainteresowań badawczych, o tyle znacznie słabiej reprezentowana jest grupa materiałów biograficznych.

Wykres 2. Metraż nabytków proveniencji prywatnej przyjętych do zasobu centrali, oddziałów i delegatur IPN w latach 2000–2018 (wyrażony w metrach bieżących)¹⁹

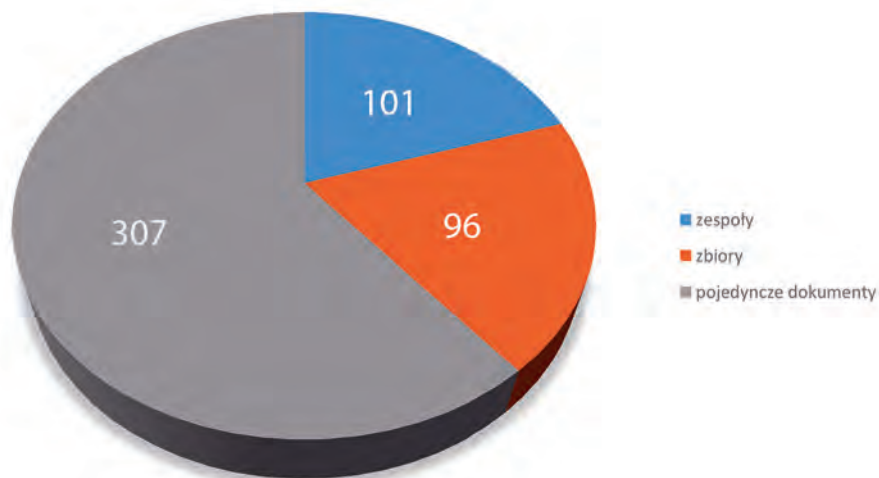
Źródło: Opracowanie własne.

Pod względem rodzaju dokumentacji przeważają materiały aktowe z dużym udziałem fotografii, występujących najczęściej w postaci luźnych odbitek pozytywowych, rzadziej jako albumy i negatywy. Zespoły zawierające nagrania filmowe i dźwiękowe bądź dokumentację nieaktową innego rodzaju pojawiają się sporadycznie.

Kolejną grupę stanowią zbiory, które pod względem liczby nabytków dorównują zespołom. Zbiory prywatne nie są tworzone podczas opracowywania zasobu, lecz w tak ukształtowanej już formie przyjmowane są z przedpola archiwalnego. Najczęściej obejmują dokumentację wytworzoną przez urzędy, instytucje, organizacje społeczne i polityczne, zgromadzoną przez osobę fizyczną w oparciu o określone kryterium tematyczne, jak np. II wojna światowa na ziemiach polskich, Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie, NSZZ „Solidarność”, stan wojenny, śmierć ks. Jerzego Popiełuszki. Zaliczają się do nich przede wszystkim druki ulotne, plakaty, fotografie, czasopisma i materiały drugiego obiegu wydawniczego.

¹⁹ Nie wszystkie oddziały i delegatury IPN posiadają własny zasób archiwalny, niektóre korzystają z materiałów innych komórek pionu archiwalnego. Na przykład Oddział IPN w Warszawie realizuje swoje zadania w oparciu o zasób archiwalny centrali Instytutu. Na wykresie zostały uwzględnione tylko te oddziały i delegatury IPN, które gromadzą i przechowują materiały archiwalne.

Wykres 3. Liczba nabytków proveniencji prywatnej przyjętych do zasobu AIPN w latach 2000–2018 w podziale na zespoły, zbiory oraz pojedyncze dokumenty

Źródło: *Opracowanie własne.*

Ostatnią grupę materiałów tworzą pojedyncze dokumenty, które w takiej postaci zostały przekazane Instytutowi²⁰. Większość z nich umieszczono w utworzonym w Archiwum IPN „Zbiorze relacji, wspomnień, życiorysów i innych dokumentów osobistych przekazanych do zasobu IPN”²¹. Pozostałe włączono do zasobu jako samodzielne jednostki, co wynika ze stosowanych na przestrzeni lat odmiennych zasad ewidencjonowania nabytków. Do grupy tej należą przede wszystkim notatki biograficzne, relacje, wspomnienia, dzienniki, listy z obozów jenieckich i koncentracyjnych, fotografie oraz materiały urzędowe – zaświadczenia, dowody tożsamości i inne dokumenty wystawione osobom fizycznym. Pod względem formy zewnętrznej najczęściej spotykane są rękopisy z załączonymi do nich fotografiami lub dokumentami nawiązującymi do treści zapisków, np. karta pocztowa wysłana przez Józefa Wyspiańskiego z obozu jenieckiego NKWD w Starobielsku, przekazana wraz z jego fotografią z 1939 r.²²

Tematyka archiwaliów prywatnych zgromadzonych w Archiwum IPN dotyczy głównie II wojny światowej (dwie trzecie wszystkich nabytków). Najczęściej powracają kwestie związane z okupacją niemiecką, przede wszystkim: roboty przymusowe, obozy pracy, jenieckie i koncentracyjne, zbrodnie i inne formy represji stosowane wobec ludności polskiej i żydowskiej. Powtarzającym się tematem jest także ruch oporu, w szczególności konspiracja w strukturach Armii Krajowej. Rzadziej pojawiają się

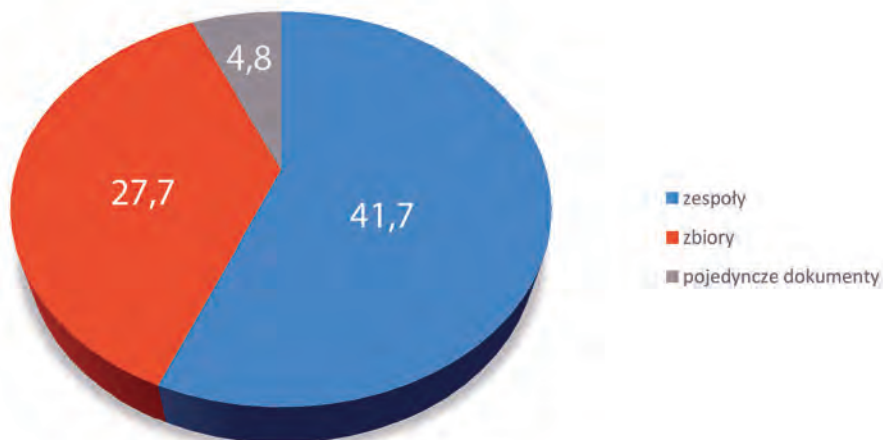
²⁰ Nie ma wśród nich dokumentów, które jako niezespołowe zostałyby wyłączone z innych zespołów prywatnych.

²¹ AIPN, 1467.

²² AIPN, 917.

materiały dotyczące służby w Batalionach Chłopskich, Szarych Szeregach i Narodowych Siłach Zbrojnych. Nieliczne nabytki dotyczą też obrony przed agresją niemiecką we wrześniu 1939 r.

Wykres 4. Metraż nabytków proveniencji prywatnej przyjętych do zasobu AIPN w latach 2000–2018 w podziale na zespoły, zbiory oraz pojedyncze dokumenty (wyrażony w metrach bieżących)

Źródło: Opracowanie własne.

Znacznie mniej materiałów odnosi się do okupacji sowieckiej w latach 1939–1941. Wśród nich przeważają tematy deportacji, pracy przymusowej w łagrach oraz zbrodni katyńskiej. Bardzo rzadko występują natomiast zagadnienia dotyczące walk z oddziałami Armii Czerwonej wkraczającymi do Polski w 1939 r. oraz działalności organizacji konspiracyjnych na obszarach zajętych przez Sowieców. Do pozostałej problematyki związanej z II wojną światową zalicza się także rzeź wołyńską i wysiłek militarny Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie.

Drugi obszar tematyczny najlepiej udokumentowany w zgromadzonych archiwaliach prywatnych (blisko jedna trzecia nabytków) wiąże się z epoką PRL, zwłaszcza z wydarzeniami z jej ostatniej dekady – powstaniem NSZZ „Solidarność” i Solidarności Walczącej, stanem wojennym, zabójstwami politycznymi, demonstracjami ulicznymi, mszami za Ojczyznę i pielgrzymkami Jana Pawła II do Polski. Mniej dokumentów odnosi się do rzeczywistości pierwszych lat powojennych i czasów stalinowskich. Dotyczą one najczęściej aktywności podziemia niepodległościowego oraz zwalczania przez władze przeciwników politycznych. Z kolei okres między 1956 a 1980 r. reprezentują nieliczne nabytki związane z Marcem ’68, interwencją wojsk Układu Warszawskiego w Czechosłowacji, Grudniem ’70, działalnością organizacji „Ruch” i Komitetu Obrony Robotników.

Poza tymi dwoma głównymi obszarami zagadnień pozostaje jeszcze okres międzywojenny, w tym wojna polsko-bolszewicka i operacja polska NKWD (1937–1938), a także tematyka emigracji politycznej i środowisk polonijnych w latach 1945–1990.

Z opracowaniem archiwaliów prywatnych gromadzonych na podstawie przepisów ustawy o IPN wiążą się pewne problemy metodyczne²³. Pierwsze trudności występują już na etapie studiów wstępnych nad twórcą zespołu. Biorąc pod uwagę, że najczęściej mamy do czynienia z materiałami osób, które nie pełniły wysokich funkcji publicznych, nie były znanymi działaczami politycznymi czy społecznymi, naukowcami ani twórcami w dziedzinie kultury, bardzo trudno jest zebrać dane biograficzne wystarczające do właściwego opracowania akt. Nie zawsze jest możliwe ich uzyskanie od osób przekazujących dokumentację do IPN. Niejednokrotnie pozostają one w stosunku obcym do aktotwórcy i nie posiadają o nim szczegółowej wiedzy. Również informacje uzyskane od członków jego rodziny sprowadzają się często do podstawowych faktów bądź odnoszą do niektórych tylko obszarów działalności. Potrzebne informacje udaje się niekiedy ustalić czy zweryfikować na podstawie znajdującej się w zasobie IPN dokumentacji urzędowej. Pomocne okazują się akta paszportowe, niekiedy także dokumenty organów bezpieczeństwa państwa i wymiaru sprawiedliwości. Na ogół jednak możliwość ustalenia faktów biograficznych ogranicza się do analizy materiałów składających się na opracowywany zespół. Z tych samych powodów również próba zbadania procesów aktotwórczych rzadko kiedy wykracza poza analizę formy i treści samych dokumentów.

Powyższe ograniczenia utrudniają dokładne określenie granic zespołów i wydzielenie z nich dokumentacji obcej. W niektórych przypadkach poważną trudność sprawia nawet ustalenie, czy opracowywane materiały stanowią zespół czy zbiór archiwalny. Dzieje się tak na przykład w sytuacji, gdy zbiory tematyczne mają postać zbliżoną do materiałów warsztatowych typowych dla spuścizn naukowych. Wobec braku dokładnych danych odnoszących się do działalności zawodowej aktotwórcy lub wskazujących na jego ewentualne zainteresowania badawcze, ocena tego, czy przyjęte materiały stanowią zbiór, czy może są jedynym zachowanym fragmentem spuścizny, staje się problematyczna. Z nieco inną odśłoną tego zagadnienia mamy też do czynienia, gdy przekazany anonimowo zbiór zawiera m.in. dokumenty prywatne, których treść odpowiada zasadniczemu tematowi całego zbioru. Mogą to być na przykład powojenne akta byłego więźnia obozu koncentracyjnego znajdujące się w zbiorze różnorodnych materiałów dotyczących obozu, w którym był więziony. Brak jakichkolwiek informacji o twórcy zbioru nie pozwala stwierdzić, czy dokumenty prywatne stanowią część zbioru, czy raczej zbiór jest fragmentem archiwum osobistego. W takiej sytuacji rozstrzygające znaczenie posiada często wzajemny stosunek ilościowy tych dwóch grup materiałów²⁴.

Częściowa tylko biografia twórcy zespołu sprawia, że podczas opracowywania pozostaje grupa materiałów o nieustalonym z nim związku. Najczęściej zaliczają się do niej fotografie niezidentyfikowanych miejsc, osób i wydarzeń. Niejednokrotnie posiadają one

²³ W czasie opracowywania archiwów osobistych wykorzystywane są zewnętrzne wskazówki metodyczne, spośród których wymienić trzeba Wytyczne Archiwum Polskiej Akademii Nauk z 1990 r. opracowania spuścizn archiwalnych po uczonych oraz niektóre rozwiązania zaproponowane we Wskazówkach metodycznych do opracowywania archiwów podworskich, wprowadzonych pismem okólnym nr 1 naczelnego dyrektora archiwów państwowych z 14 VI 1983 r., a także wiele sugestii zawartych w literaturze przedmiotu.

²⁴ AIPN, 3874, Zbiór materiałów dotyczących Konzentrationslager Neuengamme.

samodzielną wartość, np. fotografie krajobrazowe i sytuacyjne z przełomu XIX/XX w. znajdujące się we wspomnianym już „Archiwum rodzinnym Ewy i Jerzego Stolarskich”. Zgodnie z przyjętym w Archiwum IPN rozwiązaniem dokumentacja nierozpoznana traktowana jest jak zespołowa. Podobnie postępuje się w przypadku materiałów osób pozostających w nieustalonych relacjach z twórcą zespołu, ale też z dokumentami członków rodziny. Z zespołu nie są także wyłączone kolekcje zgromadzone przez aktotwórcę. Wyjątek stanowią zbiory książek, które po zewidencjonowaniu przekazywane są do biblioteki IPN. Z kolei znajdujące się niekiedy w archiwach osobistych muzealia uznawane są za załączniki do zespołu²⁵.

Przekazywane do Archiwum IPN archiwalia prywatne znajdują się niemal zawsze w stanie nieuporządkowanym i bez ewidencji. Nabytki mają najczęściej postać przemieszanych, luźnych kart, książeczek dowodów tożsamości i fotografii. Jedynie w wyjątkowych przypadkach dokumenty podzielone są na jednostki lub przynajmniej pogrupowane w pliki tematyczne odpowiadające poszczególnym dziedzinom aktywności aktotwórcy, np. edukacji uniwersyteckiej, służby wojskowej, które traktowane są na równi z oryginalnie uformowanymi jednostkami.

Bardzo rzadko spotykane są też archiwa posiadające wyraźny układ nadany przez aktotwórcę. Najczęściej są to spuścizny po naukowcach. Ingerencja archiwistów w zachowany układ sprowadza się wówczas do usunięcia oczywistych błędów i niekonsekwencji. W pozostałych przypadkach materiały systematyzuje się w oparciu o zaproponowany w Wytycznych Archiwum Polskiej Akademii Nauk z 1990 r. schemat obejmujący następujące grupy dokumentów:

- I. Prace twórcy spuścizny.
- II. Materiały działalności twórcy spuścizny.
- III. Materiały biograficzne.
- IV. Korespondencja.
- V. Materiały o twórcy zespołu.
- VI. Materiały rodzinne (rodowe).
- VII. Materiały osób obcych.
- VIII. Załączniki²⁶.

Zgromadzone dotychczas zespoły prywatne składają się zwykle z dokumentacji zaliczanej do grupy III, IV i VI. Rzadziej pojawiają się w zespołach materiały osób obcych, materiały o twórcy zespołu i załączniki. Natomiast prace i materiały działalności twórcy spuścizny zaliczają się do wyjątków. Jeżeli znajdującej się w zespole dokumentacji fotograficznej nie można przyporządkować do żadnej z grup lub dany

²⁵ W centrali IPN nie ma ani wyodrębnionej komórki organizacyjnej specjalizującej się w gromadzeniu i przechowywaniu muzealiów, ani wydzielonego miejsca do ich ekspozycji. Po zasięgnięciu opinii konserwatora i odpowiednim zabezpieczeniu przedmiotów zostają one włączone do zasobu archiwalnego i są przechowywane w pomieszczeniach magazynowych razem z dokumentacją aktową. Cenne pod tym względem są doświadczenia związane z zabezpieczaniem i przechowywaniem m.in. dowodów rzeczowych dołączonych do akt organów bezpieczeństwa i wymiaru sprawiedliwości.

²⁶ *Wytyczne Archiwum Polskiej Akademii Nauk z 1990 r. opracowania spuścizn archiwalnych po uczonych [w:] Zbiór przepisów archiwalnych wydanych przez Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych w latach 1952–2000, wybór i oprac. M. Tarakanowska i E. Rosowska, Warszawa 2001, s. 733–734.*

temat można przyporządkować do kilku grup jednocześnie bądź też zachodzą inne przesłanki przemawiające za wyodrębnieniem całości fotografii, wówczas tworzona jest dla nich dodatkowa grupa. Podobne rozwiązanie może być zastosowane także w przypadku filmów i nagrań dźwiękowych. Z uwagi na to, że podstawą utworzenia takich dodatkowych grup staje się wówczas nie tyle treść, ile rodzaj dokumentacji, umieszczane są za serią z dokumentacją aktową.

Materiały biograficzne stanowią zazwyczaj najbardziej rozbudowaną część składową archiwów osobistych. Oprócz typowej dokumentacji uwzględnionej w Wytocznych Archiwum Polskiej Akademii Nauk z 1990 r. zaliczają się do nich materiały związane m.in. z działalnością konspiracyjną i opozycyjną, pracą przymusową, pobytem w obozach i więzieniach. Tworzą one najczęściej osobne podgrupy. Również wtedy, gdy działalność społeczno-polityczna aktotwórcy nie wiązała się z większą aktywnością, sprowadzając się właściwie do przynależności do organizacji społecznych, to związane z nią dokumenty (legitymacje członkowskie, zaświadczenia itp.) zamiast do grupy II są przyporządkowywane jako odrębna podgrupa do materiałów biograficznych. Przykładowy schemat podziału materiałów biograficznych na podgrupy wygląda następująco:

- III.1. Życiorysy.
- III.2. Dokumenty osobiste.
- III.3. Dokumenty dotyczące nauki szkolnej i studiów na wyższych uczelniach.
- III.4. Dokumenty dotyczące działalności zawodowej.
- III.5. Dokumenty dotyczące działalności społecznej.
- III.6. Dokumenty dotyczące służby wojskowej.
- III.7. Dokumenty dotyczące pobytu w obozie jenieckim i repatriacji.
- III.8. Dokumenty dotyczące pobytu w więzieniu.
- III.9. Dzienniki.
- III.10. Legitymacje odznaczeń.
- III.11. Dokumenty dotyczące spraw gospodarczych.
- III.12. Nekrolog i wspomnienie pośmiertne²⁷.

Poszczególne podgrupy zawierają na ogół od jednej do kilku jednostek archiwalnych. W przypadku nabytków o niewielkim rozmiarze, w których podgrupy składają się z pojedynczych dokumentów, utworzona jednostka może odpowiadać poziomowi grupy lub obejmować nawet cały zespół szczytkowy.

Również w przypadku zbiorów prywatnych niemal zawsze konieczne jest nadanie im nowego układu. Do wyjątków należą bowiem nabytki o przynajmniej częściowo zachowanym układzie pierwotnym, umożliwiającym jego rekonstrukcję. Zbiory, znacznie bardziej zróżnicowane pod względem formy i zakresu tematycznego, nie pozwoliły na wypracowanie ogólnego schematu układu akt. Systematyzacja opiera się na układzie schematyczno-rzeczowym, przygotowywanym odrębnie dla każdego z opracowywanych zbiorów.

Zagadnienie systematyzacji niemal nie występuje w odniesieniu do nabytków złożonych z jednego bądź kilku dokumentów. Formowana jest z nich na ogół pojedyncza

²⁷ *Ibidem*, s. 733. Schemat zawiera podgrupy zaproponowane przez Archiwum PAN oraz dodatkowe podgrupy wykorzystywane podczas opracowywania zespołów prywatnych w Archiwum IPN.

jednostka, natomiast ewentualne podziały na tomy wynikają zazwyczaj z konieczności odpowiedniego zabezpieczenia dokumentacji o różnych rodzajach, formatach czy stanie fizycznym. „Zbiór relacji, wspomnień, życiorysów i innych dokumentów osobistych przekazanych do zasobu IPN”, do którego została włączona większość tych dokumentów, nie posiada określonej struktury wewnętrznej odnoszącej się do ich formy fizycznej lub tematu. Nabytki włączane są bezpośrednio do zbioru w kolejności wpływu.

Podsumowując powyższe rozważania, można zauważyć, że charakterystyczne cechy archiwaliów prywatnych przyjętych dotychczas do zasobu sytuują Instytut Pamięci Narodowej w gronie instytucji przechowujących spuścizny o wyraźnie określonym profilu. Specyfika tych materiałów wynika ze ścisłego powiązania zasad ich gromadzenia z ramami epoki historycznej będącej przedmiotem zainteresowania IPN. Główną jej oś wyznacza polityka sowiecka i niemiecka prowadzona wobec ludności polskiej i obywateli polskich innych narodowości, a także półwiecze rządów komunistycznych. W rezultacie w Instytucie znalazły się archiwalia prywatne z okresu wyznaczonego datami 1917–1990, których treść nawiązuje do represji i oporu społecznego wobec stosujących je ośrodków władzy. Bardzo szeroki zakres podmiotowy tych ram powoduje, że wśród aktotwórców przeważają osoby, które nie były aktywnymi uczestnikami życia publicznego, naukowego czy kulturalnego. Taki stan rzeczy przekłada się nie tylko na pewne trudności metodyczne związane z opracowywaniem tych materiałów, ale też na samą strukturę nabytków prywatnych. Dominują wśród nich pojedyncze dokumenty odnoszące się bezpośrednio do wydarzeń z lat 1917–1990 oraz niewielkie zespoły, ograniczone najczęściej do materiałów biograficznych. Pomimo występującej często niekompletności tych materiałów są one coraz częściej wykorzystywanym źródłem do badań naukowych oraz ważnym elementem działalności popularnonaukowej i wystawienniczej Instytutu. Zawarte w nich informacje pozwalają też stale uzupełniać bazy danych prowadzone przez Centrum Informacji o Ofiarach II Wojny Światowej oraz Indeks Represjonowanych. Zakres wykorzystania archiwaliów prywatnych staje się w ten sposób zbieżny z intencjami osób, które decydują się na przekazanie domowych archiwów, aby zapisane w nich tragiczne doświadczenia XX w. nie uległy zapomnieniu.

STRESZCZENIE

Zespoły i zbiory proveniencji prywatnej znajdują się w obszarze zainteresowań IPN od początku jego istnienia. Stanowią obecnie stosunkowo niewielką, lecz ważną część zasobu, wykorzystywaną w wielu obszarach działalności Instytutu. Gromadzone są w oparciu o przepisy Ustawy z dnia 18 grudnia 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, które ściśle określają zakres chronologiczny i rzeczowy pozyskiwanej dokumentacji. Powoduje to, że do zasobu Archiwum IPN trafiają nabytki o specyficznych cechach, co z kolei wiąże się z występowaniem problemów metodycznych podczas opracowywania tych materiałów. W artykule omówiono podstawowe zagadnienia związane z gromadzeniem i opracowywaniem archiwaliów prywatnych w Archiwum IPN oraz dokonano ogólnej charakterystyki tego rodzaju materiałów, które trafiły do niego w latach 2000–2018.

Słowa kluczowe: archiwa osobiste, archiwa rodzinne, archiwalia prywatne, Archiwum Pełne Pamięci, gromadzenie materiałów archiwalnych, opracowanie zasobu, spuścizny archiwalne, zbiory prywatne, zespoły prywatne.

SUMMARY

Private provenance teams and collections have been part of the area of interest of the Institute of National Remembrance since its inception. Such material currently constitutes a relatively small, but significant part of the resources used in many areas of the Institute's activity. They have been collected pursuant to the provisions of the Act of 18 December 1998 regarding the Institute of National Remembrance – Commission for the Prosecution of Crimes against the Polish Nation, strictly defining the chronological and material scope of the documentation obtained. As a result, acquisitions with specific features go to the resources of the IPN Archive, which in turn involves the occurrence of methodological problems during the development of the materials. The article discusses the basic issues related to the collection and processing of private archives in the IPN Archive, and a general description of this type of material that was received between 2000–2018.

Keywords: personal archives, family archives, private archives, Full Memory Archive, collection of archival materials, resource development, archival heritage, private collections, private teams.